

Krzysztof Jarczyński

Uniwersytet Łódzki

jarczyński.k@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4638-1166

PRAWA CZŁOWIEKA DRUGIEJ GENERACJI W KONSTYTUCJACH WYBRANYCH PAŃSTW BAŁKAŃSKICH

Second-generation human rights in the constitutions of selected Balkan countries

Summary

The article presents research on the constitutions of selected Balkan countries. Its aim is to check whether they include economic, social, and cultural rights, which are classified as second-generation human rights. The study shows that each constitution contains these rights, but the way in which they are formulated is different. The work is based on comparing constitutional legal norms. It also briefly discusses the idea of second-generation human rights.

Keywords: human rights, second-generation human rights, constitution, Balkans

Wstęp

Celem artykułu jest sprawdzenie, czy i w jaki sposób państwa bałkańskie uwzględniły w swoich konstytucjach prawa człowieka zaliczane do drugiej generacji praw człowieka. W celu rozwiązania problemu badawczego dokonano analizy tekstów ustaw zasadniczych wybranych państw regionu bałkańskiego. Badania oparto na wykładniach językowej, systemowej i funkcjonalnej. Uzupełniono je metodami komparatystyczną oraz historyczną. Opracowanie dotyczy konstytucji Słowenii, Serbii, Macedonii Północnej, Bułgarii i Albanii. Wybór ten

nie jest przypadkowy – państwa te należą do różnych kręgów kulturowych, religijnych (rzymskokatolickiego, prawosławnego i muzułmańskiego) i etnicznych (słowiańskiego, albańskiego). Czynnikiem doboru próby badawczej były również uwarunkowania historyczne – położenie na pograniczu habsbursko-osmańskim. W okresie powojennym wybrane państwa prezentowały różne podejścia do idei socjalistycznej (utrzymywanie bliskich relacji ze Związkiem Radzieckim albo szukanie własnej drogi), łączy je jednak fakt, iż upadek systemu i rozpoczęcie demokratyzacji nastąpiły w nich w podobnym czasie.

Prawa człowieka – wyjaśnienie pojęcia

Cechą szczególną praw człowieka jest to, że poświęcone im akty prawne zarówno krajowe, jak i międzynarodowe – o zasięgu globalnym lub regionalnym – nie zawierają definicji tego pojęcia. Warto również odnotować, że prawa człowieka są regulowane przez niepisane normy zachowań międzyludzkich¹. W literaturze przedmiotu można odnaleźć różne próby określenia, czym są prawa człowieka. Wiktor Osiatyński stwierdził, że są to uniwersalne prawa o charakterze fundamentalnym, które przynależą jednostce w relacji, jaka zachodzi między człowiekiem, a państwem lub wszelką inną władzą, która może użyć wobec niego przymusu². Michael Freeman zauważył zaś, że źródłem powstania koncepcji praw człowieka była krytyka władz publicznych oraz aktów prawnych łamiących podstawowe prawa jednostki, a także chęć ograniczenia władzy organów rządowych³. Ponadto badacz zaznaczył, że są to prawa szczególnego rodzajuju przeciwstawiane prawom stanowionym⁴. Co istotne, powszechnie przyjmuje się, że prawa człowieka nie wywodzą się z żadnego aktu normatywnego ani umowy. Ich źródło tkwi w samym człowieku i w jego godności⁵. Taki wywód praw człowieka sprawia, że są one powszechne, niezbywalne i nienaruszalne⁶. Jak zauważyła Zuzanna Kulińska-Kępa prawa człowieka wyznaczają pewien uniwersalny wzorzec postępowania państwa w najważniejszych sferach życia człowieka.

¹ *Zasady ustroju III Rzeczypospolitej Polskiej*, ed. D. Dudek, Warszawa 2009, s. 39.

² W. Osiatyński, *Prawa człowieka i ich granice*, Kraków 2011, s. 23.

³ M. Freeman, *Prawa człowieka*, Warszawa 2007, s. 17, 89.

⁴ *Ibidem*, s. 76.

⁵ *Ibidem*, s. 76; W. Osiatyński, *Prawa...*, s. 59.

⁶ R. Andrzejczuk, *Prawa człowieka w świetle uwarunkowań kulturowych i prawnych*, Lublin 2011, s. 43.

Zdaniem badaczki ich nieprzestrzeganie prowadzi do zniwelowania jednostki w rozumieniu polityczno-społecznym⁷.

W nauce wyróżnia się tzw. generacje praw człowieka. Do pierwszej z nich zalicza się prawa zwane wolnościowymi, czyli prawa polityczne i obywatelskie⁸. Są to normy o charakterze najbardziej fundamentalnym. Należą do nich, m.in.: prawo do życia, uczciwego procesu sądowego, udziału w wyborach, wolności sumienia i wyznania oraz prawo do prywatności. Druga generacja praw człowieka obejmuje prawa o charakterze społecznym, ekonomicznym i kulturalnym, zwane prawami równościowymi⁹. Gwarantują one jednostce bezpieczeństwo socjalne i związane są z rozwojem gospodarczym państwa. Trzecia generacja praw człowieka to prawa solidarnościowe – uprawnienia przynależące do grup, a nie pojedynczych jednostek. W ich poczet zaliczają się, m.in.: prawo do rozwoju, pokoju oraz ochrony środowiska naturalnego. Pojawiła się również koncepcja czwartej generacji praw człowieka, która obejmuje prawa mniejszości narodowych¹⁰.

Podział na generacje praw człowieka nie oznacza, że jedne prawa są ważniejsze od innych. Ani między generacjami praw, ani między poszczególnymi prawami nie można wyróżnić układu hierarchicznego. Wszystkim prawom powinna przysługiwać tak samo silna ochrona. Założenie to wynika z idei niepodzielności praw człowieka¹¹. Ponadto należy zwrócić uwagę na kwestię wzajemnego przenikania się praw – bez realizacji praw pierwszej generacji nie byłaby możliwa realizacja praw drugiej generacji i na odwrót¹². Ilustruje to przykład prawa do odpowiedniego poziomu życia (drugiej generacji), które jest powiązane z prawem do życia (pierwszej generacji)¹³.

⁷ Z. Kulińska-Kępa, *Prawa obywatelskie i polityczne, a prawa gospodarcze społeczne i kulturalne*, Warszawa 2017, s. 28–29.

⁸ M. Freeman, *Prawa...*, s. 61.

⁹ Ibidem, s. 61.

¹⁰ A. Gadkowski, *Problematyka klasyfikacji praw człowieka na przykładzie dorobku traktatowego Rady Europy*, [in:] *Gospodarka i polityka w badaniach młodych naukowców*, ed. W. Stach, Poznań 2013, s. 58–59.

¹¹ Z. Kulińska-Kępa, *Prawa...*, s. 50.

¹² A. Sobczyk, *Prawo pracy w świetle Konstytucji RP, Tom I. Teoria publicznego i prywatnego indywidualnego prawa pracy*, Warszawa 2013, s. 111.

¹³ Z. Kulińska-Kępa, *Prawa...*, s. 54.

Druga generacja praw człowieka

Idea postrzegania praw ekonomicznych, socjalnych i kulturalnych jako praw człowieka zaczęła się krystalizować w XIX w. wraz ze wzrostem zainteresowania warunkami życia robotników. Państwa zaczęły gwarantować podstawowe prawa socjalne i pracownicze w swoich ustawodawstwach w celu regulacji działania rynku oraz ochrony pracowników przed nadmierną władzą przemysłowców. Było to nowe podejście do kwestii praw człowieka określane mianem wolności „przez rząd”¹⁴, w odróżnieniu do wywodzącej się z XVIII w. idei wolności od rządu. W nowej koncepcji, ingerując w relacje ludzi z silniejszymi podmiotami, państwo czyniło siebie gwarantem praw i wolności. W XX w. rozbudowywano katalog praw drugiej generacji o kolejne uprawnienia. Było to związane z realizacją idei wolności od nędzy i biedy, której rosnąca popularność zmusiła państwa do działania¹⁵.

Z powyższego – syntetycznego – spojrzenia na historię drugiej generacji praw człowieka wynika jej istota. Do praw społecznych, gospodarczych i kulturalnych zalicza się wartości, które są niezbędne do prawidłowego rozwoju jednostki¹⁶. Ogólną cechą tych praw jest to, że służą one zaspokojeniu podstawowych potrzeb człowieka, których nie może on zaspokoić samodzielnie – potrzebna jest zatem pomoc innego podmiotu¹⁷. Oznacza to, że zobowiązanym do podejmowania działań w celu realizacji tych praw jest nie tylko sam człowiek, ale również państwo oraz inne podmioty, np. pracodawcy i związki zawodowe¹⁸. Z powyższego wniosku wynika zasadnicza cecha praw ekonomicznych, społecznych i kulturalnych – nie mają one charakteru praw bezwzględnie obowiązujących. Człowiek musi podejmować działania w celu zadbania o ich realizację, a władze publiczne i inne podmioty mają za zadanie wspierać jednostkę w tych działaniach¹⁹. Prawa drugiej generacji, a w szczególności prawa ekonomiczne, to

¹⁴ W. Osiatyński, *Prawa...*, s. 32.

¹⁵ R. Andrzejczuk, *Prawa...*, s. 86.

¹⁶ Z. Kulińska-Kępa, *Prawa...*, s. 48–49.

¹⁷ T. Wyka, *Pojęcie i charakter zasady konstytucyjnej wynikającej z art. 66 Konstytucji*, [in:] *Zagadnienia prawa konstytucyjnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Krzysztofowi Skotnickiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, ed. A. Domańska, vol. I, Łódź 2023, s. 313.

¹⁸ R. Andrzejczuk, *Prawa...*, s. 103.

¹⁹ W. Osiatyński, *Prawa...*, s. 216.

pewne roszczenia jednostki, do których zaspokojenia niezbędne jest zapewnienie dostępu do określonych dóbr i usług²⁰.

W konsekwencji, istoty tych praw w aktach normatywnych są formułowane w postaci zasad, które mogą być zrealizowane w większym lub mniejszym stopniu²¹. Sprawia to, że stają się one pewnym standardem, który należy stopniowo wdrażać²². Trzeba przy tym zwrócić uwagę na cechę tych praw, którą dobitnie wyraził Arkadiusz Sobczyk, pisząc: „Prawa socjalne mają [...] silne podłoże moralne”²³. Badacz rozwinął tę myśl, stwierdzając, że zagwarantowanie jednostce jej bezpieczeństwa ekonomicznego jest obowiązkiem społecznym, który aktywizuje się, gdy człowiek sam nie może zadbać o to bezpieczeństwo²⁴.

Z naturą drugiej generacji praw człowieka związany jest problem sposobu ich ochrony. W przypadku naruszenia praw politycznych lub obywatelskich jednostka dysponuje możliwością sądowej ochrony swoich praw. Wynika to z faktu, że w aktach normatywnych sformułowane są one jako normy w ścisłym znaczeniu²⁵. W nauce wskazuje się, że w przypadku naruszeń praw drugiej generacji niemożliwe jest wszczęcie sądowej procedury ochronnej, co sprawia, że jednostka nie może skutecznie wyegzekwować przestrzegania tych praw²⁶. Ochrona praw socjalnych, ekonomicznych i kulturalnych wymaga sięgnięcia po inne, niesądowe metody ochrony, do jakich zalicza się zabieganie o rozwój gospodarczy państwa, sprawiedliwy podział dochodu narodowego, pomoc rzeczników interesów, działalność związków zawodowych czy przemysłane decyzje wyborcze²⁷. Z ochroną tych praw związana jest zatem dużo większa działalność organizatorska państwa niż ma to miejsce w przypadku praw politycznych i obywatelskich. Władze publiczne zobowiązane są w szczególności do prowadzenia odpowiedniej polityki gospodarczej, zapewnienia efektywnych systemów edukacji oraz zabezpieczenia społecznego, popierania rozwoju kultury i nauki czy stworzenia reguł redystrybucji dóbr. Oznacza to, że z realizacją tych praw

²⁰ M. Dudek, J. Jędruch, *Prawa człowieka i ekonomiczna efektywność*, [in:] *Efektywność europejskiego systemu ochrony praw człowieka. Ewolucja i uwarunkowania europejskiego systemu ochrony praw człowieka*, ed. J. Jaskiernia, Toruń 2012, s. 208.

²¹ Z. Kulińska-Kępa, *Prawa...*, s. 59.

²² W. Osiatyński, *Prawa...*, s. 191.

²³ A. Sobczyk, *Prawo...*, s. 110.

²⁴ *Ibidem*, s. 10.

²⁵ Z. Kulińska-Kępa, *Prawa...*, s. 59.

²⁶ W. Osiatyński, *Prawa...*, s. 184.

²⁷ R. Andrzejczuk, *Prawa...*, s. 89; Z. Góral, *Prawo do pracy. Studium prawa polskiego w świetle porównawczym*, Łódź 1994, s. 120.

związane są dużo wyższe koszty finansowe niż w przypadku praw politycznych. W konsekwencji, o stopniu realizacji praw drugiej generacji w dużym stopniu decyduje ogólny poziom dobrobytu danego państwa²⁸. Z tego powodu akty prawne poświęcone tym prawom są przez niektórych określane jedynie jako wyraz pewnych aspiracji, a nie źródło praw jednostki²⁹. Konieczność ponoszenia znacznych kosztów w celu realizacji praw drugiej generacji skutkuje zjawiskiem wybiórczego ich traktowania przez państwo. O ile prawa polityczne traktowane są jako jeden zbiór, który należy przyjąć w całości, o tyle zasada ta nie znajduje zastosowania w przypadku praw ekonomicznych, socjalnych i kulturalnych³⁰. Z tego powodu nie można wyróżnić ich zamkniętego katalogu.

Skoro jednoznaczne wskazanie zbioru praw drugiej generacji jest niemożliwe, należy zastanowić się, jakie prawa będą stanowić trzon tych uprawnień. W mojej opinii za punkt wyjścia można przyjąć prawa uwzględnione w uchwalonym w 1966 r. przez Zgromadzenie Ogólne ONZ Międzynarodowym Pakcie Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych. Traktat ten zawiera następujące prawa drugiej generacji: prawo do pracy i wypływające z niego podstawowe uprawnienia pracownicze, takie jak prawo do godziwego wynagrodzenia, wypoczynku, bezpiecznych i higienicznych warunków pracy (bhp); prawo do partycypacji w związkach zawodowych, zabezpieczenia społecznego, ochrony rodziny i macierzyństwa, odpowiedniego poziomu życia, ochrony zdrowia, edukacji, udziału w życiu kulturalnym oraz wolność nauki i twórczości artystycznej³¹.

Słownia

W latach 80. XX w. Jugosławia pogrążyła się w kryzysie gospodarczym. Państwo mierzyło się z ogromnym zadłużeniem oraz bezrobociem, a także wysoką inflacją. Władze w Belgradzie nie tylko nie umiały rozwiązać problemów

²⁸ S. Spurek, *Ekonomiczne aspekty europejskiego systemu ochrony praw człowieka*, [in:] *Efektywność europejskiego systemu ochrony praw człowieka. Ewolucja i uwarunkowania europejskiego systemu ochrony praw człowieka*, ed. J. Jaskiernia, Toruń 2012, s. 226.

²⁹ Z. Kędzia, *Wprowadzenie do Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych*, [in:] *Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych. Komentarz*, ed. Z. Kędzia, A. Hernandez-Polczyńska, Warszawa 2018, s. 3.

³⁰ Z. Kulińska-Kępa, *Prawa...*, s. 49.

³¹ Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych Społecznych i Kulturalnych z 19 grudnia 1966 r., Dz.U. 1977 nr 38 poz. 169.

ekonomicznych, ale również realizowały nacjonalistyczny, serbski kurs polityczny³². Zachodzące w Europie przemiany związane z Jesienią Narodów oddziaływały na sytuację wewnętrzną Jugosławii. W efekcie rozpoczął się rozpad państwa. 25 czerwca 1991 r., po przeprowadzonym w tej sprawie referendum, władze Słowenii proklamowały niepodległość. Na ten ruch Belgrad odpowiedział następnego dnia wprowadzeniem do kraju oddziałów armii jugosłowiańskiej. W połowie lipca – pod wpływem wydarzeń w innych regionach oraz reakcji Zachodu – armię wycofano³³. 23 grudnia 1991 r. uchwalono konstytucję niepodległej Słowenii.

W akcie tym prawa człowieka zaliczane do różnych generacji umieszczono w jednym rozdziale, Rozdziale II³⁴. Brak wydzielenia odrębnych rozdziałów dla praw poszczególnych generacji może świadczyć o tym, że twórcy konstytucji nie widzieli wówczas potrzeby specjalnego ich wyróżnienia. Taki zabieg redakcyjny niewątpliwie jest przejawem idei niepodzielności praw człowieka. Pierwszym z praw drugiej generacji umieszczonych w ustawie zasadniczej Słowenii jest prawo do pracy (art. 49). Sformułowano je w bardzo ogólnikowy sposób – ograniczono się do zagwarantowania wolności pracy, wyboru zatrudnienia, gwarancji równego dostępu do miejsc pracy oraz zakazu pracy przymusowej. Konstytucja nie gwarantuje ani godziwego wynagrodzenia za pracę, ani okresów odpoczynku od pracy (dni wolnych i urlopów), co jest znacznym zubożeniem treści prawa do pracy oraz odstępstwem od standardów przyjętych w tym zakresie w prawie międzynarodowym o charakterze europejskim i globalnym. Następny artykuł konstytucji poświęcony jest prawu do zabezpieczenia społecznego w postaci publicznych systemów ubezpieczeń zdrowotnych i emerytalnych. Szczególną opieką państwo otacza weteranów i ofiary prześladowań wojennych. Zgodnie z art. 50 prawo do zabezpieczenia społecznego przysługuje jedynie osobom posiadającym słoweńskie obywatelstwo. W praktyce oznacza to, że osoby emigrujące do Słowenii na stałe – bądź osoby mieszkające w państwie, ale nie będące jego obywatelami – nie korzystają z ochrony na równi z obywatelami. Prawo do ochrony zdrowia zostało ujęte w artykule 51, który zobowiązuje państwo do finansowania służby zdrowia ze środków publicznych. Co istotne, w odróżnieniu od prawa do zabezpieczenia społecznego, nie jest ona ograniczana ze względu na obywatelstwo. Ustawa zasadnicza Słowenii dużo uwagi poświęca zagadnieniom związanym z rodziną. Spraw tych dotyczą trzy artykuły (53–55), osobny (56) dedykowano prawom dziecka. Konstytucja przewiduje świecką

³² W. Walkiewicz, *Jugosławia. Państwa sukcesyjne*, Warszawa 2009, s. 249–251.

³³ Ibidem, s. 255–256.

³⁴ Ustava Republike Slovenije, Uradni list RS, št. 33/91-I z dne 28.12.1991.

formę zawierania małżeństwa, nie wskazując przy tym, czy jest ono hetero- czy homoseksualne. Zadaniem państwa jest zapewnienie ochrony rodziny, dzieci i młodzieży, a także macierzyństwa i ojcostwa (art. 53). Takie sformułowanie wskazuje, że władze słoweńskie są zobowiązane dbać, by w równy sposób chronić prawa zarówno matek, jak i ojców. Wprowadzając ustawowe rozwiązania dotyczące rodzicielstwa, państwo musi czuwać, by nie były one dyskryminujące dla jednej z płci. Art. 54 nakłada na rodziców szereg obowiązków związanych z opieką i kształceniem dziecka oraz przewiduje możliwość ograniczenia władzy rodzicielskiej. Artykuł ten gwarantuje także równe traktowanie dzieci urodzonych w i poza związkiem małżeńskim. Bardzo ważne uprawnienie zawiera art. 55 – jest to prawo do swobodnego podjęcia decyzji o urodzeniu dziecka. Państwo jest zobowiązane stworzyć warunki, w których możliwe będzie skorzystanie przez rodziców z tej wolności. Skoro konstytucja przewiduje prawo zadecydowania o urodzeniu dziecka, to znaczy, że przewiduje ona również prawo do podjęcia decyzji o dokonaniu aborcji. Artykuł 56 konstytucji gwarantuje prawa dzieci, zapewniając w szczególności ochronę przed wyzyskiem ekonomicznym oraz opiekę państwa nad małoletnimi i sierotami. Prawo do nauki zostało zabezpieczone w artykule 57, ale obowiązkowe i bezpłatne szkolnictwo zagwarantowano jedynie w stopniu podstawowym. Kolejne dwa artykuły poświęcono wolności nauki i twórczości artystycznej.

Podsumowując, należy stwierdzić, że konstytucja Słowenii zawiera szeroki katalog praw człowieka drugiej generacji. Przepisy ustawy zasadniczej cechuje daleko posunięta powściągliwość, co jest walorem, ponieważ pozwala na ich dostosowywanie do zmieniających się okoliczności przez samą interpretację aktu. Z drugiej strony z uwagi na ogólnikowość przepisów, ten sam zabieg może zostać użyty do ograniczania praw. Negatywnie oceniam fakt, że konstytucja nie zawiera gwarancji dotyczących wynagrodzenia za pracę oraz urlopów. Do zalet konstytucji Słowenii niewątpliwie należy zabezpieczenie równej ochrony praw matek i ojców.

Serbia

Jak wspomniano, w latach 90. XX w. Belgrad usiłował zachować zwierzchnictwo nad jak największą częścią Jugosławii. Starania te w kilku regionach doprowadziły do wybuchu konfliktów zbrojnych. W pierwszych latach XXI w. Serbia podjęła próbę stworzenia nowej federacji z Czarnogórą. Projekt ten zakończył się już w 2006 r. po przeprowadzeniu w Czarnogórze referendum w sprawie

niepodległości³⁵. Aktualna konstytucja Serbii została uchwalona 8 listopada 2006 r. po jej wcześniejszym przyjęciu w referendum.

Prawa człowieka wszystkich generacji zostały ujęte w serbskiej konstytucji w jednym rozdziale, Rozdziale II³⁶. Cechą charakterystyczną tego aktu prawnego jest jego szczegółowość. Przepisy serbskiej ustawy zasadniczej są niezwykle rozbudowane. Również artykuły dotyczące praw człowieka mają taką formę. Pierwszym z ujętych w dokumencie praw drugiej generacji jest prawo do pracy (art. 60). Zgodnie z konstytucją każdy ma możliwość wyboru zatrudnienia na równych prawach. Co istotne, pracownikom gwarantuje się godziwe wynagrodzenie za pracę, urlopy, dni wolne od pracy, warunki bhp oraz ochronę przed bezpodstawnym zwolnieniem. Konstytucja zastrzega ponadto, że praca nie może stać się przyczyną naruszenia godności ludzkiej. Szczególną ochronę państwo ma zapewnić pracującym kobietom i osobom niepełnosprawnym. Kolejny artykuł gwarantuje prawo do strajku. Artykuł 62 daje prawo do zawarcia i rozwiązywania małżeństwa w formie świeckiej. Konstytucja przesądza, że małżeństwo to związek kobiety i mężczyzny, ale przewiduje istnienie związków pozamałżeńskich, które mają być traktowane na równi z małżeństwem. Nie sprecyzowano, o jakie związki może chodzić ani, czy mają to być związki hetero- czy homoseksualne. Najwyższy akt prawa serbskiego gwarantuje prawo podjęcia decyzji o rodzicielstwie, oraz gwarantuje wsparcie państwa dla osób decydujących się na posiadanie dzieci (art. 63). Artykuły 64 i 65 są poświęcone prawom dzieci i obowiązkom rodziców wobec nich. Dziecko ma prawo do wiedzy o swoim pochodzeniu i ochrony przed wyzyskiem. Obowiązkiem rodziców jest utrzymanie i wykształcenie dziecka. W art. 66 zapewniono ochronę kobietom ciężarnym zarówno przed, jak i po porodzie. Niejasny jest cel, jaki przyświecał twórcom konstytucji przy tworzeniu ostatniej części tego artykułu, gdyż zawiera ona ograniczenia dotyczące pracy osób przed ukończeniem 18. roku życia. W mojej opinii właściwszym miejscem dla tej regulacji jest art. 64. Ochrona zdrowia została zapewniona w art. 68, w którym osobną część dedykowano zapewnieniu opieki zdrowotnej kobietom ciężarnym, samotnym matkom, dzieciom i osobom w podeszłym wieku. Kolejny artykuł gwarantuje obywatelom dostęp do systemu zabezpieczenia społecznego. Należy przy tym odnotować, że konstytucja wskazuje, że system ten ma uwzględniać godność ludzką, zasady sprawiedliwości społecznej oraz kierować się humanizmem. Przed systemem zabezpieczenia społecznego postawiono więc wysokie wymagania. Osobny artykuł (70) gwarantuje prawo do emerytury. Artykuł 71 zabezpiecza dostęp do bezpłatnego szkolnictwa

³⁵ W. Walkiewicz, *Jugosławia...*, s. 491.

³⁶ Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS, Nr 98 od 10 novembra 2006 g.

podstawowego dla każdego człowieka, a ponadto bezpłatne szkolnictwo wyższe dla osób uzdolnionych. W art. 73 zapewniono wolność badań naukowych i twórczości artystycznej.

Konstytucja Serbii gwarantuje bardzo szeroki katalog praw drugiej generacji. Poświęcone im artykuły uwzględniają również wiele stanów faktycznych, w których prawa te są zapewnione. Jest to kierunek słuszny, ponieważ daje on obywatelowi pewność jego sytuacji prawnej. W pewnych przepisach kazuistyka jest jednak posunięta zbyt daleko, przez co niektóre stany faktyczne mogą umykać normom konstytucyjnym.

Macedonia Północna

Podobnie jak inne narody Jugosławii, Macedończycy postanowili wystąpić z federacji. Decyzję o tym podjęto w referendum, które przeprowadzono 8 września 1991 r.³⁷ Konstytucję niepodległego państwa uchwalono już 17 listopada 1991 r.

W odróżnieniu od omówionych wcześniej ustaw zasadniczych, konstytucja Macedonii Północnej zawiera odrębny dział poświęcony prawom drugiej generacji. Jest to Część II Rozdziału II³⁸. W art. 32 zawarto prawo do pracy, które zdefiniowano jako prawo do wyboru zatrudnienia; równego dostępu do miejsc pracy oraz odpowiedniego wynagrodzenia. Pracownicy mają zagwarantowane okresy odpoczynku dziennego, tygodniowego i rocznego. Ponadto konstytucja przewiduje zasiłki dla osób bezrobotnych. W art. 34, 35 i 36 ujęto prawo do zabezpieczenia społecznego. Szczególne uprawnienia w tym zakresie przysługują osobom niepełnosprawnym oraz kombatanom i ofiarom prześladowań politycznych. Publiczny system zabezpieczenia społecznego ma być oparty na zasadzie sprawiedliwości społecznej. Artykuł 37 zapewnia możliwość tworzenia i przystępowania do związków zawodowych. W kolejnym artykule zabezpieczono prawo do strajku. Prawo do ochrony zdrowia gwarantuje zaś art. 39. Kwestie związane z życiem rodzinnym zostały zebrane w art. 40 i 41. Państwo jest zobowiązane do otoczenia rodziny opieką. Gwarantuje także prawo do zawierania małżeństwa oraz decydowania o posiadaniu dzieci. Art. 40 obarcza rodziców odpowiedzialnością za zapewnianie dziecku utrzymania. Zgodnie z art. 42 państwo jest zobowiązane do ochrony macierzyństwa oraz dzieci. Ponadto zakazana jest praca

³⁷ I. Stawowy-Kawka, *Historia Macedonii*, Wrocław, Warszawa, Kraków 2000, s. 293.

³⁸ Ustav na Republika Severna Makedonija, Služben vesnik na RM, broj 52 od 22.11.1991 godina.

dzieci poniżej 15. roku życia. W art. 44 zapisano równe dla wszystkich prawo do wykształcenia oraz bezpłatne szkolnictwo podstawowe. W kolejnym artykule ujęto zaś prawo do zakładania prywatnych instytucji oświatowych. Wolność twórczości artystycznej została zagwarantowana w art. 47. W tym samym artykule zobowiązano państwo do popierania rozwoju nauki, nie wymieniono jednak wolności badań naukowych. Artykuł 49 zobowiązuje północnomacedońskie państwo do dbania o sytuację ekonomiczną i socjalną obywateli mieszkających za granicą. Nie jest jasne, w jaki sposób władze mają realizować ten obowiązek, a biorąc pod uwagę ograniczenie jurysdykcji Skopje jedynie do granic Republiki, należy rozpatrywać ten zapis jako rodzaj deklaracji o charakterze politycznym, a nie prawnym.

Pozytywnie należy ocenić wyróżnienie odrębnego działu konstytucji poświęconego prawom o charakterze ekonomicznym, socjalnym i kulturalnym – stanowi to formę podkreślenia ich znaczenia. Katalog praw w nich zawartych jest obszerny, ale niektóre przepisy są zbyt ogólnikowe. Krytycznie oceniam ograniczenie jedynie do zagwarantowania rozwoju badań naukowych bez zabezpieczenia ich wolności. Warto odnotować, że poza prawami zaliczanymi do drugiej generacji Część II Rozdziału II konstytucji Macedonii Północnej zawiera również inne prawa, takie jak prawo do ochrony środowiska naturalnego (art. 43) czy prawa mniejszości narodowych (art. 48).

Bułgaria

W Bułgarii przez dziesięciolecia władzę dyktatorską sprawował Todor Živkov. W 1989 r. był już jednak skompromitowany do tego stopnia, że możliwe było odsunięcie go od władzy przez opozycję wewnątrz partii komunistycznej. Upadek Živkova nastąpił w listopadzie. Uruchomił on rozpad systemu socjalistycznego w kraju oraz rozpoczął proces demokratyzacji³⁹. W czerwcu 1990 r. przeprowadzono demokratyczne wybory do Wielkiego Zgromadzenia Narodowego, które zebrało się 9 lipca tradycyjnie w Wielkim Tyrnowie⁴⁰. Rok później, 12 lipca 1991 r., uchwalono nową, pierwszą w bloku wschodnim, demokratyczną konstytucję⁴¹.

³⁹ T. Czekalski, *Bułgaria*, Warszawa 2010, s. 262–263.

⁴⁰ Ibidem, s. 267–268.

⁴¹ Ibidem, s. 270.

Prawa człowieka zawarte zostały w Rozdziale II, w którym znalazły się również obowiązki obywateli⁴². Jako pierwsze z praw drugiej generacji pojawia się prawo do zawarcia małżeństwa w formie świeckiej (art. 46). Ustawa zasadnicza przesądza, że małżeństwem jest związek heteroseksualny. Kolejny artykuł określa, że rodzice mają obowiązek utrzymywać dzieci oraz gwarantuje kobietom ochronę w okresie ciąży i po porodzie. Ponadto artykuł ten zapewnia opiekę państwa nad dziećmi osieroconymi. Ujęte w art. 48 prawo do pracy rozumiane jest jako prawo do wyboru zawodu, otrzymywania wynagrodzenia, zapewnienia warunków bhp oraz okresów odpoczynku od pracy. Artykuł ten przewiduje zakaz pracy przymusowej. Prawo do pracy jest równe dla wszystkich, w tym osób niepełnosprawnych. Należy odnotować, że bułgarska ustawa zasadnicza nakłada na państwo obowiązek podejmowania działań, które umożliwią urzeczywistnienie prawa do pracy. Kolejne dwa artykuły gwarantują prawo zrzeszania się w związkach zawodowych oraz prawo do strajku. W artykule 51 zapewniono obywatelom dostęp do systemu zabezpieczenia społecznego. Szczególne uprawnienia w tym zakresie posiadają osoby w podeszłym wieku, niepełnosprawne oraz bezrobotni. Prawo do ochrony zdrowia zawarte zostało w art. 52, który wskazuje na źródła finansowania tej ochrony. Co istotne, konstytucja zastrzega, że prawo do bezpłatnej służby zdrowia przysługuje tylko obywatelom. Prawo do nauki zostało zawarte w art. 53, który traktuje o bezpłatnym nauczaniu na poziomie średnim. Konstytucja nakłada obowiązek nauki do 16. roku życia. Przewiduje również możliwość prowadzenia prywatnych placówek oświatowych. W art. 54 zapewniono prawo do udziału w życiu kulturalnym oraz wolność twórczości artystycznej i naukowej.

Przepisy bułgarskiej konstytucji gwarantują szeroki katalog praw człowieka drugiej generacji. Niektóre z nich traktują w sposób bardzo szczegółowy. Daleko im jednak do kazuistyki, jaka charakteryzuje serbską ustawę zasadniczą. Na tle wcześniej omówionych konstytucji, bułgarska wyróżnia się przede wszystkim ograniczeniem przepisów dotyczących ochrony rodziny i rodzicielstwa (przewiduje m.in. prawo do podjęcia decyzji o posiadaniu dzieci), gwarancją prawa do bezpłatnej edukacji średniego szczebla oraz brakiem szczegółowych przepisów dotyczących ochrony praw dzieci (zawarty w rozdziale I Konstytucji art. 14 gwarantuje jedynie nie określoną bliżej ochronę dzieci). Krytyce trzeba poddać konstytucyjne zarezerwowanie prawa do ochrony zdrowia jedynie dla obywateli. Pozytywnie należy zaś ocenić nałożenie na władze publiczne obowiązku podejmowania działań zmierzających do urzeczywistnienia prawa do pracy.

⁴² Konstytucja na Republika Bălgaria, Dăržaven Vestnik broj 56 ot 13 juli 1991 g.

Albania

Konstytucja Albanii została uchwalona w szczególnych okolicznościach. Tak jak w innych państwach Europy Środkowo-Wschodniej, w Albanii doszło do załamania się systemu socjalistycznego i stopniowej demokratyzacji. W latach 90. XX w. państwo pogrążyło się w kryzysie gospodarczym. W tym okresie pojawiła się grupa osób, które oferowały inwestowanie pieniędzy w piramidy finansowe. Mechanizm ten oferuje wysoki zyski z ulokowanych w nim środków pod warunkiem stałego napływu nowego kapitału. Piramidy finansowe rozwijały się w Albanii na wielką skalę od 1995 r., by załamać się w listopadzie 1996 r. Na początku następnego roku opinia publiczna dowiedziała się, że część właścicieli piramid uciekła z kraju, zabierając zdeponowane pieniądze. W wielu miastach dochodziło do demonstracji, z których niektóre przybrały brutalny przebieg. W efekcie rząd stracił kontrolę nad częścią terytorium państwa. Ostatecznie kryzys udało się zakończyć przeprowadzonymi w czerwcu 1997 r. wyborami parlamentarnymi, nad którymi czuwały siły międzynarodowe⁴³. Nową konstytucję uchwalono 21 października 1998 r., a 22 listopada 1998 r. została ona przyjęta przez naród w referendum⁴⁴.

Tekst konstytucji Albanii zawiera trzy rozdziały poświęcone prawom człowieka (Rozdział II, III i IV)⁴⁵. Prawa drugiej generacji zostały zawarte w ostatnim z nich. Rozdział ten otwiera art. 49, który gwarantuje prawo do pracy. Jest ono związane z rolą pracy w życiu człowieka – wskazuje, że każdy ma prawo zarabiania na swoje utrzymanie poprzez pracę, przy czym praca ta musi być legalna. Konstytucja gwarantuje swobodę wyboru zawodu oraz miejsca pracy. Ponadto państwo zapewnia ochronę socjalną pracowników, nie wskazano jednak jej zakresu. W kolejnych dwóch artykułach zawarto prawo do zrzeszania się w związkach zawodowych oraz prawo do strajku. Prawo do zabezpieczenia społecznego zostało wpisane do art. 52. Wyróżnia on trzy kategorie osób, którym prawo to należy się w szczególności – są to osoby starsze, niezdolne do pracy i bezrobotni. Artykuł 53 gwarantuje każdemu prawo do zawarcia i rozwiązania małżeństwa oraz założenia rodziny. Państwo ma sprawować szczególną opiekę nad małżeństwem, ale i w tym przypadku nie doprecyzowano zakresu ochrony.

⁴³ T. Czekalski, J. Hauziński, J. Leśny, *Historia Albanii*, Wrocław 2009, s. 287–291.

⁴⁴ Ibidem, s. 298.

⁴⁵ Ligji nr. 8417, datë 21.10.1998 „Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë” Ndryshuar me ligjet: nr. 9675, datë 13.1.2007; nr. 9904, datë 21.4.2008; nr. 88/2012, datë 18.9.2012; nr. 137/2015, datë 17.12.2015; nr. 76/2016, datë 22.7.2016; nr.115/2020, datë 30.7.2020; nr. 16/2022, datë 10.2.2022.

Następny artykuł poświęcony został pieczy nad prawami kobiet w ciąży, młodych matek, osób młodocianych i dzieci. Konstytucja gwarantuje ich ochronę przed wyzyskiem ekonomicznym oraz przemocą. Artykuł 55 gwarantuje prawo do ochrony zdrowia. Ustawa zasadnicza zapewnia to prawo jedynie obywatelom, a nie wszystkim mieszkańcom Albanii. Co istotne, prawo dostępu do publicznej służby zdrowia ma być równe dla wszystkich obywateli. W art. 57 znalazła się gwarancja prawa do nauki, która zapewnia równy dla wszystkich dostęp do bezpłatnego i obowiązkowego szkolnictwa średniego szczebla. Konstytucja określa, że o edukacji zawodowej oraz wyższej decydować mają umiejętności kandydata. Ponadto dozwolone jest tworzenie uczelni i szkół niepublicznych. Artykuł 58 gwarantuje wolność twórczości artystycznej i badań naukowych.

Zawarte w Rozdziale IV konstytucji prawa człowieka należy odczytywać w związku z celami społecznymi, które zawiera Rozdział V. Zgodnie z nim państwo w granicach swoich możliwości ma dbać o, m.in.: możliwie wysoki poziom zatrudnienia, utrzymanie obywateli w zdrowiu fizycznym i psychicznym, możliwości kształcenia obywateli, utrzymanie systemu zabezpieczenia społecznego oraz ochronę dziedzictwa narodowego. Twórcy konstytucji powiązali zatem każde z praw człowieka zawarte w Rozdziale IV z celem społecznym zdefiniowanym w Rozdziale V. Dzięki takiemu zabiegowi każdemu z praw odpowiada zobowiązanie władz publicznych do podejmowania stosownych działań zmierzających do jego urzeczywistnienia.

Podsumowując, należy odnotować, że konstytucja Albanii zawiera szeroki katalog praw człowieka drugiej generacji. W stosunku do innych omawianych ustaw zasadniczych akt ten wyróżnia się osobnym katalogiem celów społecznych, które stanowią ważne dopełnienie norm zawierających prawa człowieka. Sprawia to, że prawa człowieka zyskują wzmocnioną ochronę, ponieważ władze publiczne są związane dyrektywami zawartymi w Rozdziale V. Konstytucję Albanii charakteryzuje ograniczenie norm poruszających kwestie stosunków rodzinnych. Warto odnotować, że w odróżnieniu od innych konstytucji bałkańskich, albańska nie zawiera obowiązku utrzymania dzieci przez rodziców. Krytycznie należy ocenić brak gwarancji konstytucyjnych w zakresie odpoczynku od pracy i norm bhp.

Wnioski

Poddane analizie konstytucje wybranych państw bałkańskich obejmują szerokie katalogi praw człowieka drugiej generacji. Każda z nich charakteryzuje się innym stopniem sprecyzowania praw w nich zawartych. Najbardziej

szczegółowa jest konstytucja Serbii. Może to wynikać z faktu, że została ona przyjęta jako ostatnia. Ponadto opracowywano ją w okresie, gdy zachodnie standardy w dziedzinie praw człowieka były już w Europie Środkowo-Wschodniej bardziej zakorzenione. Najbardziej ogólnikowa jest konstytucja słoweńska. Jest to o tyle zaskakujące, że Słowenię uznaje się za jedno z najlepiej rozwiniętych państw regionu. Analiza ustaw zasadniczych nie wskazuje, by przynależność do określonego kręgu kulturowego (rzymskokatolickiego, prawosławnego czy muzułmańskiego) w radykalny sposób wpływała na sposób zdefiniowania praw człowieka w konstytucjach. Jest to niewątpliwym dowodem na uniwersalność tych praw. Na gruncie konstytucyjnym najwyższy standard ochrony praw człowieka drugiej generacji – z uwagi na szczegółowość jej przepisów – gwarantuje serbska ustawa zasadnicza. Trochę niższy zapewnia konstytucja Albanii. Najślabszą ochroną zapewnia zaś dokument słoweński. Odnotować należy także, iż w niektórych z omawianych konstytucji nie uwzględniono pewnych elementarnych praw, będących standardem międzynarodowym np. prawa do godziwego wynagrodzenia za pracę i prawa do urlopu.

Bibliografia

- Andrzejczuk R., *Prawa człowieka w świetle uwarunkowań kulturowych i prawnych*, Lublin 2011.
- Czekalski T., *Bułgaria*, Warszawa 2010.
- Czekalski T., Hauziński J., Leśny J., *Historia Albanii*, Wrocław 2009.
- Dudek D., Jędruch J., *Prawa człowieka i ekonomiczna efektywność*, [in:] *Efektywność europejskiego systemu ochrony praw człowieka. Ewolucja i uwarunkowania europejskiego systemu ochrony praw człowieka*, ed. J. Jaskiernia, Toruń 2012, s. 207–221.
- Freeman M., *Prawa człowieka*, Warszawa 2007.
- Gadkowski A., *Problematyka klasyfikacji praw człowieka na przykładzie dorobku traktatowego Rady Europy*, [in:] *Gospodarka i polityka w badaniach młodych naukowców*, ed. W. Stach, Poznań 2013, s. 53–67.
- Góral Z., *Prawo do pracy. Studium prawa polskiego w świetle porównawczym*, Łódź 1994.
- Kędzia Z., *Wprowadzenie do Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych*, [in:] *Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Socjalnych i Kulturalnych. Komentarz*, ed. Z. Kędzia, A. Hernandez-Polczyńska, Warszawa 2018, s. 1–59.
- Konstitucija na Republika Bălgarija, *Dăržaven Vestnik* broj 56 ot 13 juli 1991 g.

- Kulińska-Kępa Z., *Prawa obywatelskie i polityczne, a prawa gospodarcze społeczne i kulturalne*, Warszawa 2017.
- Ligji nr. 8417, datë 21.10.1998 „Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë” Ndryshuar me ligjet: nr. 9675, datë 13.1.2007; nr. 9904, datë 21.4.2008; nr. 88/2012, datë 18.9.2012; nr. 137/2015, datë 17.12.2015; nr. 76/2016, datë 22.7.2016; nr. 115/2020, datë 30.7.2020; nr. 16/2022, datë 10.2.2022.
- Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych Społecznych i Kulturalnych z 19 grudnia 1966 r., Dz.U. 1977 nr 38 poz. 169.
- Osiatyński W., *Prawa człowieka i ich granice*, Kraków 2011.
- Sobczyk A., *Prawo pracy w świetle Konstytucji RP, Tom I. Teoria publicznego i prywatnego indywidualnego prawa pracy*, Warszawa 2013.
- Spurek S., *Ekonomiczne aspekty europejskiego systemu ochrony praw człowieka*, [in:] *Efektywność europejskiego systemu ochrony praw człowieka. Ewolucja i uwarunkowania europejskiego systemu ochrony praw człowieka*, ed. J. Jaskiernia, Toruń 2012, s. 222–240.
- Stawowy-Kawka I., *Historia Macedonii*, Wrocław, Warszawa, Kraków 2000.
- Ustav na Republika Severna Makedonija, Služben vesnik na RM, broj 52 od 22.11.1991 godina.
- Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik RS, Nr 98 od 10 novembra 2006 g.
- Ustava Republike Slovenije, Uradni list RS, št. 33/91-I z dne 28.12.1991.
- Walkiewicz W., *Jugosławia. Państwa sukcesyjne*, Warszawa 2009.
- Wyka T., *Pojęcie i charakter zasady konstytucyjnej wynikającej z art. 66 Konstytucji*, [in:] *Zagadnienia prawa konstytucyjnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Krzysztofowi Skotnickiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, ed. A. Domańska, vol. I, Łódź 2023, s. 309–316.
- Zasady ustroju III Rzeczypospolitej Polskiej*, ed. D. Dudek, Warszawa 2009.